

wintermaande van 1838 op die moordterrein kom, het die naturelle hom die grafte van die twee kinders gewys.³⁵

Na die moord het die goedere op die waens gebly en Sakana het belet dat iets daarvan verwyder moes word.³⁶ Maar later is die kakebeenwaens met al die goedere tog verbrand. Die Voortrekkers se vee is egter gebuit en die witmense se bokke is onder dié van Sakana geja. Die gewere het tussen die lyke op die moorterrein bly lê en is kort daarna deur die inboorlinge verwyder. Karel Trichardt het 'n paar jaar later op die toneel afgekom en die beendere van die witmense begrawe.

Van Rensburg en sy mense was die eerste slagoffers van die Zoeloe-aanvalle en pas agtien maande later het die slag van Bloedrivier plaasgevind. Met die jare het die moordterrein vergete geraak en die onsekerheid of almal dood is het lank bly voortbestaan. Enkele persone het na die moord die terrein besoek maar 'n onvolledige beskrywing van die plek nagelaat sodat die presiese moordplek eers onlangs deur die Parkeraadekspedisie vasgestel kon word.

Die eerste soektog na die Van Rensburgers is deur Louis Trichardt op sy patrollierit onderneem maar soos uit sy aantekeninge blyk is dit duidelik dat hy wel by Sakana aangekom het maar nie op die moordtoneel was nie. Toe hy weer in Zoutpansberg terug was, het Louis Trichardt herhaalde male van boodskappers probeer uitvind of Van Rensburg duskant of anderkant die Limpopo vermoor is, 'n onteenseglike bewys dat hy op sy soektog nie tot op die moordtoneel gevorder het nie.

'n Ontleding van die plekname en datums van Louis Trichardt se patrollierit stel ons in staat om die gebied van die moord te lokaliseer, maar nie die moordplek self nie. Die rigting van die patrollie se roete dui aan dat Trichardt en sy manne reguit na die Limpopo gery het. Dit is nie alleen aan die waspore van Van Rensburg te danke nie maar ook aan die inligting wat kaptein Masjou oor die koers van die Van Rensburgers kon verskaf.

Trichardt se rit en die ure wat hy per dag op die heenreis gery het, bewys dat hy uiters haastig was om by Van Rensburg te kom. Van die Soutpan tot aan die Limpopo het hy gemiddeld $7\frac{1}{2}$ uur per dag te perd afgelê. Dit is naasteby 32 myl per dag. Op sy terugreis daal die gemiddelde na 6 uur rytyd en die afstand na 'n gemiddeld van 24 myl per dag. Trichardt het in 6 dae te perd van die Soutpan tot aan die Limpopo gery.

Op 4.8.1836 het die patrollie by Sakana aan „Grootriviersdrif” uitgekóm.³⁷ Hier het Trichardt oor die Van Rensburgers navraag gedoen en ver-

35. Roos, J. de V., Herinneringe van Carel Trichardt, Die Huisgenoot, 24.10.1930.

36. Preller, Dagboek van Louis Trichardt, p. 39.

37. Grootriviersdrif is Masambodrif in die Limpopo.

neem dat die trek by Sakana verby is. Die patrollie moes hier reeds 'n vermoede van die moord gehad het, want onder die inboorlinge sien hulle toe die verkyker van Van Rensburg. Trichardt het egter besef dat dit vir sy patrollie van 5 man gevaarlik sou wees om tot op die moordplek te gaan. Nadat hulle by Sakana oornag het, het die ruiters die volgende môre die aanbod van die gidse aanvaar, maar in die teenoorgestelde rigting van die moordplek noordwaarts die Limpopo opgery.³⁸ Op hierdie rit kom hulle aan by kaptein Inkoerie wat destyds teenoor Mapai op die regterwal gewoon het.³⁹

Die gidse het Trichardt waarskynlik tot by die Nyanda-bos vergesel en daar is hulle ontslaan. Hier was die patrollie in die pad wat G. Bronkhorst, Robbertse en Swanepoel 'n paar weke vantevore met A. H. Potgieter gery het toe hulle van Massengena teruggekom het.

Trichardt het van die Nyanda- of Olifantsbos weswaarts gery en by die huidige Punda Maria in die ou handelspad koers na Masjou gevat. Die daaglikse afstande het al hoe kleiner geword omdat die perde gedaan geraak het. Tsetsevlug en uitputting was die oorsaak dat die patrollie op die rit 4 perde verloor het. Aan die kort afstand van die Draaij na Masjou te oordeel, wil dit voorkom dat die mans gedeeltes te voet afgelê het. Veral die laaste twee dae se ritte is baie kort afstande wat die gemiddelde vordering maar 2 myl per uur maak. Eenmaal by Masjou het die patrollie weer vars perde gekry want dit is opmerklik dat die rytyd die volgende twee dae weer na 8 en 7 uur per dag styg.⁴⁰

Toe die patrollie weer in die Trichardtse laer by die Soutpan was, het hy natuurlik van sy rit verslag gedoen. Kommandant A. H. Potgieter was haastig om na sy trek in die Vrystaat terug te keer en die volgende dag vertrek die kommissie na die suide. Louis Trichardt bly toe alleen in Zoutpansberg agter met die gevoel dat Van Rensburg vermoor is, maar sonder om tasbare bewyse aan sy metgeselle te kan vertoon.

Om die onsekerheid uit die weg te ruim het Jan Pretorius, Gert Scheepers, Hendrik Botha en Izak Albag 'n paar dae na Trichardt se terugkeer besluit om die Van Rensburgers te gaan soek. Hulle het klaarblyklik die patrollie se verslag as onoortuigend beskou. Omdat die vier gesinne familie by die Van Rensburgers gehad het, het hulle toe besluit om die mense agterna te trek. Op 18 Augustus verlaat die vier mans met vroue, kinders en vee die Trichardt-kamp om ooswaarts op Van Rensburg se spoor die Spelonken in te trek. Die Trichardts bly toe alleen by die Soutpan agter.

38. Hierdie optrede van Trichardt het ongetwyfeld die 5 man se lewens gered.

39. Inligting verskaf deur Inkoerie se afstammelinge by Schuinshoogte.

40. Die patrollierit het bewys dat die Van Rensburgmoord suidwaarts langs die Limpopo af plaasgevind het en nie rivier op nie, anders sou Trichardt en sy manne op die plek afgekom het. Die naturellegidse het die witmense natuurlik weg van die moordtoneel gelei. Trichardt se rit het die moordgebied in die rigting van die Olifants gelokaliseer.

Pretorius en sy makkers kon die waspoor asook dié van die patrollie maklik volg.⁴¹ Die afstand van die Soutpan tot by Masambo aan die Limpopo is naasteby 220 myl, wat die klein trek in ongeveer 45 skofte kon aflê, sodat die geselskap teen einde September 1836 die rivier bereik het.⁴² Hier het Pretorius en sy geselskap met Sakana kennis gemaak en tot die oortuiging gekom dat die Van Rensburgers vermoor is. Hulle het ook die gehuil van wit kinders in Sakana se struise gehoor en 'n ander kaptein het bevestig dat Sakana twee wit kinders gevange hou.⁴³

Maar op die moordterrein het die Boere nie gekom nie en die onsekerheid of die mense op die linker- of regterwal van die Limpopo gedood is, het bly voortbestaan. Nadat hulle 'n tydlang aan die Limpopo versuim het, is die vier huisgesinne weer na Soutpansberg terug.

Die terugreis was moeilik want dit was somer en swaar reëns het oor die laeveld uitgesak.⁴⁴ Die tsetsevlug en muskiet het mens en dier aangetas sodat die terugreis ontsettend moeilik moes gewees het. Na hulle terugreis van die Limpopo af bereik Pretorius en sy volgelinge op 17.1.1837 Ziedie effens oos van Masjoukop, in die omgewing van die huidige Kurulen.⁴⁵ Hier-vandaan het Jan Pretorius aan Trichardt geskryf om hulle met 30 trekosse te help. Die osse is gestuur sodat teen die einde van Januarie 1837 die vier huisgesinne weer by Trichardt aan die Brakspruit tuis was.⁴⁶

Gert Scheepers is egter in die laeveld oorlede en baie van die geselskap het aan malaria gely. Hul vee was uitgedun en daar was byna geen trekosse oor nie. Maar hulle het die vermoede bevestig dat die Van Rensburgertrek vermoor was, alhoewel onsekerheid oor hoeveel van die Boere gedood was, bly voortbestaan het.

Vanuit die Zoutpansberg het die Voortrekkers geen verdere pogings aangewend om die moordterrein te besoek nie. Wel het hulle steeds navraag onder die naturelle oor die Van Rensburgers gedoen, maar nie meer soektogte onderneem nie, want in dieselfde jaar besluit Louis Trichardt om na die kus te trek. In April 1838 bereik die Trichardttrek Lourenço Marques en hier het Trichardt sekerlik van die moord op Van Rensburg aan die Portugese kommandant verslag gedoen maar geen stappe is gedoen om Manukosi te gaan straf nie.

41. Dertig jaar later het 'n sekere jagter Erasmus nog die spoor tot by die Lebomborand kon volg.

42. Punt, Louis Trichardt se Laaste Skof, p. 40.

43. Preller, Dagboek van Louis Trichardt, p. 28.

44. Punt, Louis Trichardt se Laaste Skof, p. 29. Januarie 1837 het swaar reëns in Zoutpansberg uitgesak. Pretorius het sekerlik met vol riviere en nat veld te kampe gehad.

45. Hoe moeilik die terugreis tot Ziedie was, blyk daaruit dat die afstand van 30 skofte in twee maande afgelê is. Kort-kort is dus gerus of waens herstel, of riviere was vol. Die trekosse het aan nagana gely.

46. Punt, L. Trichardt se Laaste Skof, p. 53.

Kort na hulle aankoms in die baai het Karel Trichardt in Junie 1838 'n lang reis langs die Ooskus noordwaarts onderneem.⁴⁷ Vanuit Inhambane het Karel op 'n lang handelsreis na die binneland gegaan. Op so 'n handelstog moes hy die voetpaadjies na die digbewoonde Limpopo volg.

Sodoende kom hy in die wintermaande van 1838 aan die Limpopo op 'n punt waar die handelspad by Sakana se stat oor die rivier gaan. Na ons mening is dit by hierdie geleentheid dat hy op die Van Rensburg moordplek uitkom. Die inboorlinge wys hom die beendere van die mense, asook wabande en gewere.⁴⁸ Karel Trichardt het die oorblyfsels van die Boere toe begrawe en terselfdertyd vasgestel dat die twee wit kinders ook oorlede is.⁴⁹

Na Karel se besoek het etlike ander persone tot 1900 die moordterrein bereik. Hier volg die getuienisse van persone wat die moordplek betree het, of wat die plek deur betroubare getuies beskryf. Al hierdie bewyse bevestig die plek wat deur die Parkeraadekspedisie in September 1959 as die Van Rensburgmoordplek bepaal is.

1. Louis Trichardt meld in sy dagboek dat die Van Rensburgers aan die „Groterivier“ (Limpopo) digby die stat van kaptein Sakana vermoor is. Hy sê dat sy kamp 5 of 6 dae te voet weswaarts van Sakana geleë is.⁵⁰

2. Johannes Pretorius het in sy brief aan Louis Trichardt vermeld dat die moord by die stat van Sakana aan die Limpopo plaasgevind het.

3. Carolus Trichardt, seun van Louis, was 'n paar jaar na die moord op die onheilstoneel. Sy getuenis is van groot waarde want in Augustus 1836 was hy lid van die patrollie wat tot by Sakana gekom het. Hy was met die terrein van die omgewing van die moord bekend. Karel sê dat die moordplek by die saamloop van Krokodil- (Limpopo-) en Olifantsrivier is, of liever 18 honderd tree verder, waar hulle die rivier deurgegaan het.⁵¹

4. S. W. Burger van Lydenburg meld dat sy ekspedisie na Inhambane in Mei 1848 vanuit Ohrigstad tot aan die Limpopo gekom het. Hier het hulle verneem dat die moord op die linkerwal van die Limpopo plaasgevind het.

47. Punt, Louis Trichardt se Laaste Skof, p. 147.

48. J. de V. Roos, Herinneringe van Karel Trichardt, Die Huisgenoot, 24.10.30 reis langs die Ooskus.

49. Die Parkeraadekspedisie 1959 kon egter geen spoor van die grafte vind nie. Mediese deskundiges het my die versekering gegee dat menslike beendere nie langer dan 7 jaar in die opelug sal bestaan nie. Karel Trichardt moet dus voor 1843 by die moordplek uitgekom het. Die kinderbeendere vergaan in minder dan twee jaar en, die inboorlinge het aan Karel gesê dat hy aan die hare van die kinders kon sien dat dit blankes was. Dit dui daarop dat Karel moontlik in Augustus 1838 by die moordplek was.

50. Punt, Louis Trichardt se Laaste Skof, p. 53. Op hierdie tydstip was Trichardt se laer waar nou die dorp Louis Trichardt is, ongeveer 180 myl wes van die moordplek by Masambo.

51. Karel het die riviere so goed geken dat 'n verwarring tussen die Olifants en 'n ander rivier geheel en al uitgesluit is. Sien Die Huisgenoot 24.10.30. J. de V. Roos, Herinneringe van Karel Trichardt. Indien „die rivier“ die Limpopo is, dan bedoel Karel die linkerwal.

In sy verklaring beskryf hy die moordplek as geleë:

„Naby die Lempoepoe in die oostekant nagenoeg in een recht ooste lyn van Pilgrimsrust na Umjanbana (Inhambane) hawe.”⁵²

5. Volgens W. H. Brown van Pretoria is die moordplek by die saamloop van die Olifants en die Limpopo. Sy verklaring lui:

„My grootmoeder (aan moederskant) was verwant met Carolus se eerste vrou. Haar familie het van Somerset-Oos gekom en in die omgewing van Kookhuis gewoon. Rooiwal was die plaas. Ek het Carolus in ongeveer 1878 vir die eerste keer ontmoet op 'n plaas Trichardtsfontein.

Aangaande die Van Rensburgtrek kan ek die volgende meedeel:

'n Sekere Erasmus het my in 1889 vertel hoe hy eenkeer op die spoor van Van Rensburg gery het. Toe ek Erasmus in 1889 ontmoet het was hy 'n man van ongeveer 60 jaar. Erasmus was eenmaal op die jag uit toe hy in die veld by 'n ander klompie mense aangesluit het, wat op soek was na die spore van die Van Rensburgers. Hy het 'n paar dae met hulle saamgetrek. Ek het Erasmus nie gevra in welke jaar die soektog was nie. Die soekers en Erasmus kon die spoor van die Van Rensburgers nog deur die veld volg aangesien die spoor op baie plekke nog duidelik sigbaar was. Op 'n sekere rant was die ystermerke van die wabande nog duidelik te sien, dog aan die anderkant het die spoor verdwyn. Die spore het verdwyn naby die plek waar die Olifants- en Limpoporiviere in mekaar vloei.

Ek was in 1889 met transportry besig tussen Ermelo en Johannesburg en het in die omgewing van die huidige Delmas uitgespan. By my het 'n ander transportryer kom uitspan en dit was hierdie Erasmus, 'n kort stewiggeboude man van ongeveer 60 jaar oud. Ons waens het op Andries Neethling se plaas, Vlakplaas, gestaan. Toe ons verder trek gaan die pad oor die plaas Witklipbank wat aan 'n sekere Ignatius Prinsloo behoort het. Hier kruis die pad 'n eienaardige klipbank of rif waarop my aandag deur Erasmus gevestig word. Erasmus vertel my dat hierdie kliprotse dieselfde soort is as dié waar hy die spore van die Van Rensburgers gesien het.”

6. Sen. J. Wannenburg noem ook die plek van die moord as synde in die omgewing van die samevloeiing van die Olifants- en Limpoporiviere.⁵³ Sy verklaring lui as volg:

„Die ou heer Snyman het aan my en aan landdros Kuun in 'n

52. Die regte lyn sny die Limpopo effens suid van die saamloop met die Olifants. S. W. Burger het die verklaring in 1917 aan G. Preller gedoen en 'n afskrif is in my besit.

53. Die verklaring van die senator is in my besit en is in 1938 aan my gestuur.

gesprek op ons kantoor (Krugersdorp) o.a. gesê dat die kafferkaptein Sakana aan hom vertel het dat die Van Rensburgers vermoor is op 'n plek voor die samevloeiing van die Krokodil- en Olifantsrivier. Daar was 'n eiland in die rivier en toe die kaffers nie die laer van die witmense kon inneem na drie aanvalle nie, het hulle teruggetrek om te sien wat die witmense sou doen want waar hulle gestaan het, kon hulle nie bly nie. Dit witmense het later toe hulle nie meer deur die kaffers aangeval word nie, hul laer opgebreek en die rivier begin oortrek. Die rivier by die eiland was nie diep nie maar breed. Die kaffers het aan weerskante van die rivier op die loer gelê en toe een deel van die trek reeds deur die rivier was, 'n tweede deel op die eiland en die ander deel nog op hul ou staanplek, het die kaffers hulle van weerskante aangeval en hulle so uitgeroei en die waens met al wat daarop was aan die brand gestee. Op die plek het ook nog die ou bande en ander gedeeltes van die waens gelê. Dit was vir ons verstaanbaar en daarom het ons die oubaas nie verder daaroor lastig geval nie. Ek is nou nie seker of dit bokant of onderkant die sameloop van die twee riviere was nie. Sover ek my nog kan herinner was die plek waar die Van Rensburgers se laer gestaan het, aan die suidelike (regterwal) kant van die Limpoporivier, want hulle was op pad na Inhambane. Die mense moet nou maar kyk waar die eiland is. Dit sal hulle tog die plek aanwys. Die informasie het hy by die kaffers gekry."

7. In 1872 het die Natalse landmeter St. Vincent Erskine 'n ontdekkingsreis na Mosambiek en die Limpopo onderneem. Hy het o.m. die Limpopo van Masambo tot by die saamloop noukeurig in kaart gebring. Die Royal Geographical Society, Londen, het die kaart in 1875 uitgegee.⁵⁴ Daarop verskyn by die Djindirivier, maar op die regterwal van die Limpopo die volgende bewoording:

„Battleground between Trek Boers and Shoshongans Army (Baobab)."⁵⁵

Die kaart is van die uiterste belang aangesien dit die enigste dokument is waar die moordtoneel net 36 jaar na die Van Rensburgmoord wetenskaplik aangedui is.

8. In 1917 het Gustaf Preller, aan 'n sendeling, eerwaarde C. Hoffmann gevra om ondersoek na die Van Rensburgmoord te doen. Hy het sy werk deeglik gedoen en toe ons hom in 1957 weer oor sy gegewens uitvra het hy

54. Erskine, St. Vincent W., *Journey to Umzila, King of Gaza*, 1872, Londen 1875.

55. In 1938 het ons hierdie plek besoek maar die naturelle het ontken dat hier ooit 'n geveg tussen Boere en Zoeloes plaasgevind het. In 1959 het die jong kaptein Masambo en sy indoenas persoonlik die plek aan die Portugese owerheid en ons gaan wys as synde die moordtoneel.

Kopiereg: W. Punt.

'N SELDSAME FOTO VAN BREGGIE PRETORIUS VAN DIE TRICHARDT-TREK

Hier is sy met haar tweede man, mnr. Hans Aucamp, van Molteno-distrik. Sy was een van die eerste witvroue om deur die huidige Wildtuin te reis. Haar eerste man Jan Pretorius en sy, asook Antjie Scheepers het tot Sakana se kraal gekom en tot die gevolgtrekking geraak dat die Van Rensburgers vermoor is.

gesê dat sy ondersoek in 1917 so grondig was dat ons beslis op sy verklaring van destyds kan staat maak.

„Ek neem aan as vasstaande,” sê eerwaarde Hoffmann, „dat die Van Rensburgers van die Soutpan af na Sakana getrek het en dat hulle daar d.w.s. aan die Limpopo vermoor werd. Verder, dat Sakana drie uur te perd van die samevloeiing van die Vimpo (Vembe-, Limpopo- of Krokodilrivier) met die Olifantsrivier gewoon het en dat Van Rensburg op die regteroewer van die Limpopo vermoor werd.”⁵⁶

9. Nog 'n uiters belangrike verklaring is dié van Breggie Pretorius die vrou van Jan Pretorius. Sy was saam met haar man in 1836 na kaptein Sakana. In later jare is haar ervaring deur haar tweede man mnr. Hans Aucamp van Molteno opgeteken.⁵⁷ In die verklaring kom die volgende bevestigende getuïenis ten opsigte van die moordplek voor: „ . . . en op aankoms van Trichardt in die Soutpansberge was die Van Rensburgers reeds vertrek na die Limpopo. Louis Trichardt besluit om te perd die Van Rensburgers te volg en by die samevloeiing van die Olifants- en die Limpopo kom hy tot die ontdekking dat die Van Rensburgers vermoor is.”⁵⁸

10. Ten slotte haal ons aan uit die geskrifte van N. T. Buhrmann van Lydenburg wat hy tussen die jare 1850 en 1860 geskryf het. Hy vertel dat die Volksraad in Ohrigstad in 1848 besluit het om 'n strafekspedisie teen Manukosi te stuur om „En zoo moegelik die Zulus tot boete te bewegen voor die moorden gepleegd aan de geheelen trek onder Johannes van Rensburg”. Buhrmann sê dat Manukosi onderaan die Olifantsrivier woonagtig was.

Voorafgaande getuïenis is oorweldigend ten gunste van die tradisionele opvatting dat die Van Rensburgmoordplek naby die saamloop van Limpopo en Olifants gesoek moes word. Na etlike vorige ekspedisies en die vasstelling van die patrollierit se roete, het ons voldoende gegewens byeen gehad om weereens 'n ekspedisie na Portugees-Oos-Afrika te regverdig. Van 17 tot 27 September 1959 het die Parkeraadekspedisie na Combomune in Mosambiek plaasgevind.

Ons Portugese medewerker mnr. A. P. de Lima het intussen die steun van die Administrateur van Gija, mnr. Adriano Vas Rodrigues da Silva, die chef van Massingere, mnr. Benjamin Manso verkry en die handelaar van Combomune mnr. A. Carrapatoso het sy medewerking aangebied. Mnr. A. P. de Lima het vir ons voorlopige ondersoek laat instel aangaande 'n kampplek. Hy het ons laat weet dat Combomune die belowendste staanplek vir ons navorsing sou wees. Oorlewering onder die natuurlike het beweer dat lank

56. Eerwaarde het my gesê dat hy die afstand van natuurlike inligting moes bereken.

57. G. G. Rousseau, Jan en Breggie Pretorius van die Trichardttrek, *Die Huisgenoot*, 26.7.1929.

58. Ibid.; Breggie Pretorius het vertel dat Sagana 'n kafferopperhoof aan die Limpopo was, wat hulle van die moord op die Van Rensburgers vertel het.

Foto: Dagbreek.
Kaptein Masombo en sy volk word deur mnr. A. vaz da Silva, Administrateur van Gija en mnr. A. P. de Lima na die moordsterrein ondervra.

gelede 'n tragedie by Combomune plaasgevind het. Combomune beteken „waarom het hierdie tragedie plaasgevind”. Of dit op die Van Rensburgmoord, hongersnood onder die natuurlike of verlies van vee betrekking het, kon of wou die natuurlike nie sê nie. Combomune is teenoor Masambo geleë, dus in die gebied waar ons vermoed het dat Van Rensburg aan sy einde gekom het.

Die ekspedisie is moontlik gemaak deur 'n ad hoc toekenning van die Raad vir Sosiale navorsing van die Departement Onderwys, Kuns en Wetenskap, met die samewerking van die Raad van Kuratore vir Nasionale Parke. Die Parkeraad het die dienste van dr. N. v.d. Merwe, veldwagter G. Adendorff en twee natuurlike afgestaan. Verder het die Raad nog twee vragmotors en kampuitrusting verskaf.

Die personeel van die ekspedisie was as volg saamgestel:

Dr. W. Punt — Leier.

Dr. N. v.d. Merwe — Skakelbeampte van die Parkeraad.

Maj. H. du Toit — Militêre argief.

G. Adendorff — Veldwagter.

Mnr. D. de Ridder — Landmeter.

Mnr. W. Punt, jnr. — Mynverklikker.

Mnr. J. Punt — Mynverklikker.

Mnr. S. van Schalkwyk — Fotograaf.

Mnr. Alfredo Pereira de Lima — Historikus vir die Portugese owerheid.

Mnr. Adriano Vaz da Silva — Administrateur.

Mnr. Benjamin Manso — Chef de Poste, Massingere.

By Combomune het ons ook die waardevolle dienste van die winkelier mnr. A. Carrapatoso as Sjangaan tolk verkry. Die jong kaptein Masambo en sy indoenas was die ekspedisie uiters behulpzaam.

'n Uitsers waardevolle bydrae was die gebruik van 3 Jeeps en twee mynverklikkers wat die Departement Verdediging tot ons beskikking gestel het. Die Departement Buitelandse Sake het die reëlins tussen die Portugese regering en ons getref vir die sekondement van mnr. A. P. de Lima asook toestemming om die Unie-Portugese grenslyn op enige plek in die Lebombo oor te gaan. Die Otis-hysermaatskappy het meneer Jan Punt weereens spesiale verlof gegee om die hantering van die mynverklikkers waar te neem. Die Direkteur en personeel van Driehoeksmetingkantoor het vir ons die groot roetekaart geteken.

Ons ekspedisie is op 17 September 1959 uit Pretoria en dieselfde nag het ons op Skukuza geslaap. Die volgende dag is ons na Satara alwaar die

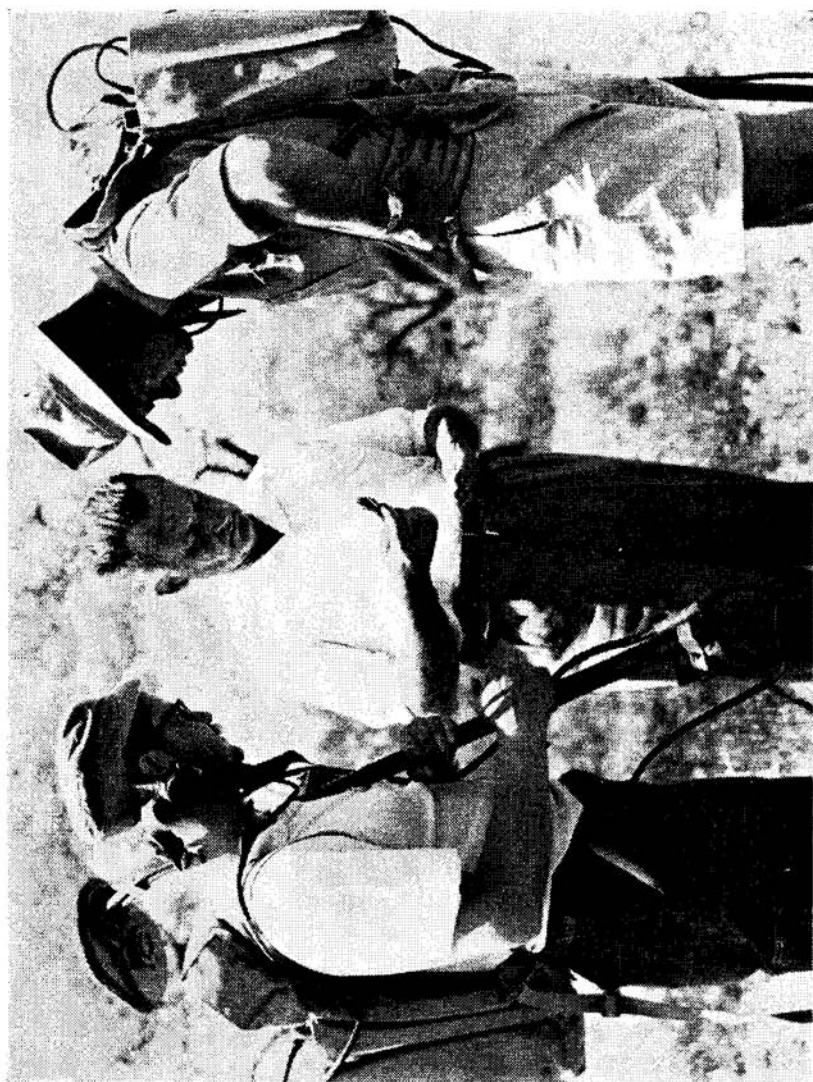

Foto: Dagbreek.

Die mynverklippers in gebruik. Mnr. W. Punt, inr., Dr. W. Punt, mnr. D. de Ridder.

kampuitrusting opgelaai en die ekspedisie in drie groepe verdeel is. Mnr. W. en J. Punt en D. de Ridder is deur Komatipoort om mnr. A. P. de Lima en 'n koerantverteenwoordiger in Lourenço Marques te gaan haal. Dr. N. v.d. Merwe en maj. H. du Toit het met die kampuitrusting deur Nwanetsipoort na die Limpopo gery. Die ander drie lede het in twee Jeeps noordwaarts na Letabakamp gegaan en 20 myl verder die Lebomborand by Gorionnek oorgedaan. Al drie geselskappe moes by Combomune aan die Limpopo bymekaar kom.

Die geselskap wat oor Gorionnek gegaan het moes vasstel of dit vir Van Rensburg se waens moontlik sou gewees het om langs hierdie roete die Limpopo te bereik. Ons was van plan om die 70 myl van die Lebombo deur die Shingwedzi tot aan die Limpopo te gaan verken om te sien of dit 'n moontlike trekkpad was. Ten ooste van die nek is die Lebombo en die terrein 'n uitgestrekte kliprand met ruie bos. Water is skaars en nêrens is daar tekens van ou paaie te bespeur nie. Alle soorte wild is hier volop en elke nag het die leeu om ons kamp gebrul. Die hele gebied is woest en onbewoon. Die terrein is ongetwyfeld onbegaanbaar vir kakebeenwaens en selfs die Jeeps het maar 2 myl per uur kon aflê.

Nadat ons twintig myl oos tot naby die Shingwedzi gevorder het, het die mopanebos so ruig geword dat die Jeeps nie verder kon nie. Die ondeurdringbare bos het ons verplig om na die Letabakamp terug te keer maar die verkenning het ons egter oortuig dat die Van Rensburgtrek nie oor Gorionnek die Shingwedzirivier kon bereik het nie, maar wel deur een van die poorte.

Na ons mening is die trek deur Shilowapoort ongeveer 12 myl noord van Gorionnek. Hierdie poort is vir waens toeganklik en die terrein oos van Shilowapoort is vir waens tot aan die Shingwedzi begaanbaar. In hierdie rivier is daar by Mapacane 'n ou drif waar die Van Rensburgers na ons mening deur is.

Na ons terugkeer in Letabakamp is ons dieselfde dag weer verder en deur die Nwanetsipoort op pad na Combomune. Die dag daarna bereik ons toe ons kamp by Combomune waar ons dadelik met die navorsing kon begin.

In ons afwesigheid het die Portugese, onder leiding van die Administrateur van Gija, meneer Adriano Vaz. da Silva, met die ondervraging van die natuurle begin. Vir dié doel het die Administrateur en meneer Benjamin Manso, Chef van die pos Massingere 'n groot aantal natuurle ontbied. Kaptein Masambo het met sy indoenas en oues van dae aan die oproep gehoor gegee. By die ondervraging was meneer A. Carrapatoso en ons jarelange medenavorser meneer Alfredo Pereira de Lima die Portugese beamptes uiters behulpsaam. Die Portugese verteenwoordigers het kaptein Masambo en sy volk die versekering gegee dat hulle ons nie hoef te vrees nie en dat daar geen sprake van straf of weerwraak bestaan nie.

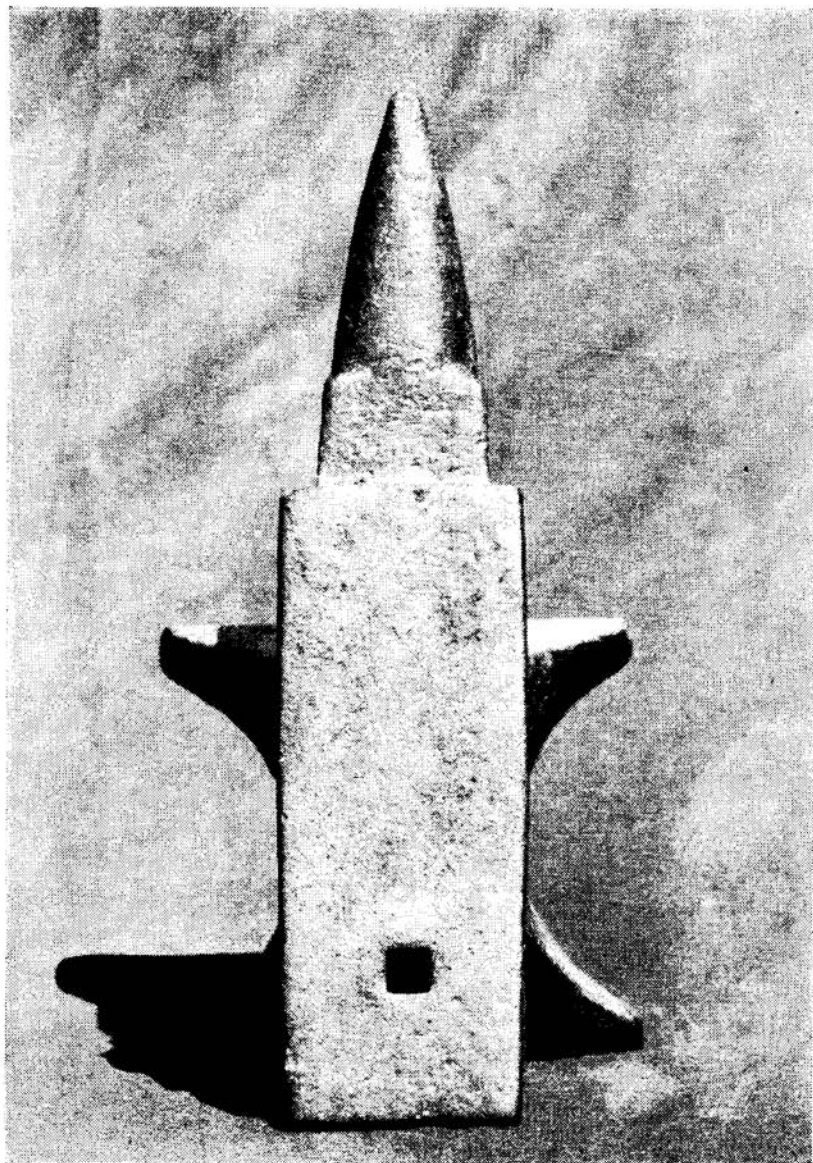

Foto: Yskor.

Hierdie aambeeld is 'n eeu gelede op die terrein van die Van Rensburg-moord gevind.

Ten spyte van die versekering en ons gerusstellende optrede het dit tog drie dae geduur voordat Masambo en sy mense bereid was om ons die plek van die moord te gaan wys. Die inboorlinge het gesê dat die plek oorkant die Limpopo op die regterwal is. Ons is in die Jeeps die rivier by Masambo-drif deur en agt myl verder suid gaan ons die Djindi deur en kom op die moordterrein aan. Toe bevind ons dat dit dieselfde plek is as die wat die landmeter St. Vincent Erskine in 1872 besoek het en op sy kaart aangedui het.⁵⁹

Die dag voordat ons die rivier oor is het die administrateur daarin geslaag om 'n ou aambeeld wat Masambo se volk drie geslagte besit, in ons kamp te bring. Hierdie aambeeld is ongeveer 'n eeu gelede op die moordtoneel gevind⁶⁰ en die naturelle was bereid om die presiese plek van die vonds te gaan aanwys.

Op die moordterrein het Medamo Balois die kleinseun van die vinder, ons na 'n groot kremetartboom op die linkerwal van die Djindi geneem. Die boom staan 'n 100 treë van die Limpopo en die aambeeld is digby die stam gevind. Besonderhede oor die geskiedenis van die aambeeld is deur Masambo en sy volk verskaf.

Medamo Balois is deur sy grootvader vertel dat die aambeeld lank gelede aan 'n klomp Europeane behoort het. Die witmense het in karre met vier wiele gekom, perde, baie beeste en bediendes. Al die mense is terwille van hulle groot troppe vee naby die kremetarte gedood.

Kaptein Masambo het ons meegedeel dat hierdie aambeeld gereeld weggesteek is sodra hulle hoor dat Boere van Transvaal in die omgewing was. Die aambeeld is gewoonlik dan gou in 'n gat begrawe, of onder die vloer van 'n hut weggesteek. By 'n paar geleenthede, vertel hy, is die aambeeld by 'n ander indoeëna versteek. Op ons vraag waarom hulle die aambeeld dan steeds versteek het, was sy antwoord dat sy voorvaders bang was dat die aambeeld herken sou word en dus die straf op die hals van die Balois sou bring.

Dis aan die Portugese lede van ons ekspedisie te danke dat ons die aambeeld van Masambo se volk kon koop.⁶¹ Tans word die aambeeld deur die deskundiges van Yskor aan wetenskaplike toetse onderwerp om die ouderdom daarvan vas te stel.⁶² Volgens die inboorlinge is die aambeeld

59. In Julie 1938 was ons reeds op die terrein, maar die ou kaptein Masambo het ontken dat hy iets van die Van Rensburgmoord af weet. Op een kremetart staan nog die letters van een van ons destydse geselskap F.S. 38 (Fritz Steyn).

60. Die kleinseun Medamo Balois het die aambeeld van sy vader Gasa Balois gekry en hy weer van sy vader Kolshane Balois. Laasgenoemde was die seun van Ingwane Balois wat tydens Manukosi se inval gevlug het, maar later weer na die Djindi gebied teruggekeer het.

61. Die aambeeld is tans my eiendom.

62. Deur die vriendelike hulp en belangstelling van dr. M. Kruger, algemene bestuurder van Yskor word die toetse tans uitgevoer.

Die syfers op die aanbeeld lees as volg: (20 - 3 - (18)20.
948.

Foto: Yskor.

honderd jaar gelede gevind, maar hoe lank dit onder die kremetart gelê het weet niemand nie.

Dis 'n eenhoring aambeeld wat $51\frac{1}{2}$ lb. weeg en alle tekens van ouderdom vertoon. Op die sykant staan twee rye syfers. Die boonste ry is ongetwyfeld 'n datum en lees 0.3.20. Voor die nul is tekens dat daar nog 'n syfer gestaan het en na toetse blyk dat dit 'n 2 was. Ons meen dat die datum 20 Maart 1820 is, maar sekerheid sal eers na die wetenskaplike ondersoek verkry word. Die tweede syfer is 948 wat waarskynlik 'n fabrieksyfer is.

Masambo se volk het ons toe ook die plek gaan wys waar jare gelede 'n klein waband naby die wal van die Limpopo gevind is. 'n Myl verder suid is die plek waar lank terug 'n stuk verroeste waketting gelê het. Die natuurlike het ons verseker dat die wabande gebruik is omdat dit uitstekende harde yster vir assegaie en spiese is. Daarna het hulle ons die terrein beduie waar die geveg plaasgevind het en hoe die aanval geskied het.⁶³

Vier of vyf van die waens was noord van die Djindi en die res suid van die rivier tot aan die kremetart uitgespan. Die 9 waens het langs die voetpad gestaan. Die Zoeloeaanval het uit die rigting van Lourenço Marques gekom en die suidelike groep kakebeenwaens is die eerste oorrompel. Daarna is die geveg na die linkerwal van die Djindi tussen 'n groot mahoniehoutboom en 'n kremetart verplaas en by hierdie kremetart is die laaste Boereverdedigers oorrompel.

Ons het die terrein met mynverklidders vir metaaloorblyfsels ondersoek dog niks gevind nie. Die moordplek is ongeveer 5 morg groot en 'n opgraving sal 'n maand duur. Die kans om nog ystervoorwerpe aan die oppervlak te vind is gering daar die alluvium die walle van die Limpopo in die afgetoepede eeu bedek het. Op 'n paar plekke is gate gegrawe en op 'n diepte van 3 tot 4 voet is 'n diep laag as ontdek. Dus 'n aanduiding dat die spoelgrond wel 'n paar voet dik is.

Na verdere bespreking met die natuurlike het kaptein Masambo en sy volk ons die plek gaan wys waar Manukosi se stat tydens die moord gestaan het. Die stat was tussen 3 en 4 myl noord van die Djindi op die regterwal van die Limpopo. 'n Tyd na die moord het Sakana sy stat na die linkerwal by Combomune teenoor Masambo se drif verplaas. Die nuwe stat was 6 myl noord van die ou een op 'n hoogte geleë, wat 'n goeie uitsig oor die Limpopo gebied gee.

Die natuurlike het ons ook vertel dat Manukosi voor die koms van die Voortrekkers twee van Masambo se kapteins vermoor het, maar dat 'n derde betyds noordwaarts gevlug het. Hierdie bekentenis het bevestig wat ons by Massingere deur 'n natuurel vertel is, nl. dat Manukosi en Masambo by dieselfde plek in die Limpopo water geskep het en dat Manukosi baie natuurlike

63. Sien die twee kaarte wat deur meneer D. de Ridder geteken is.

DIE AAMBEELD EN LEDE VAN ONS EKSPEDISIE.

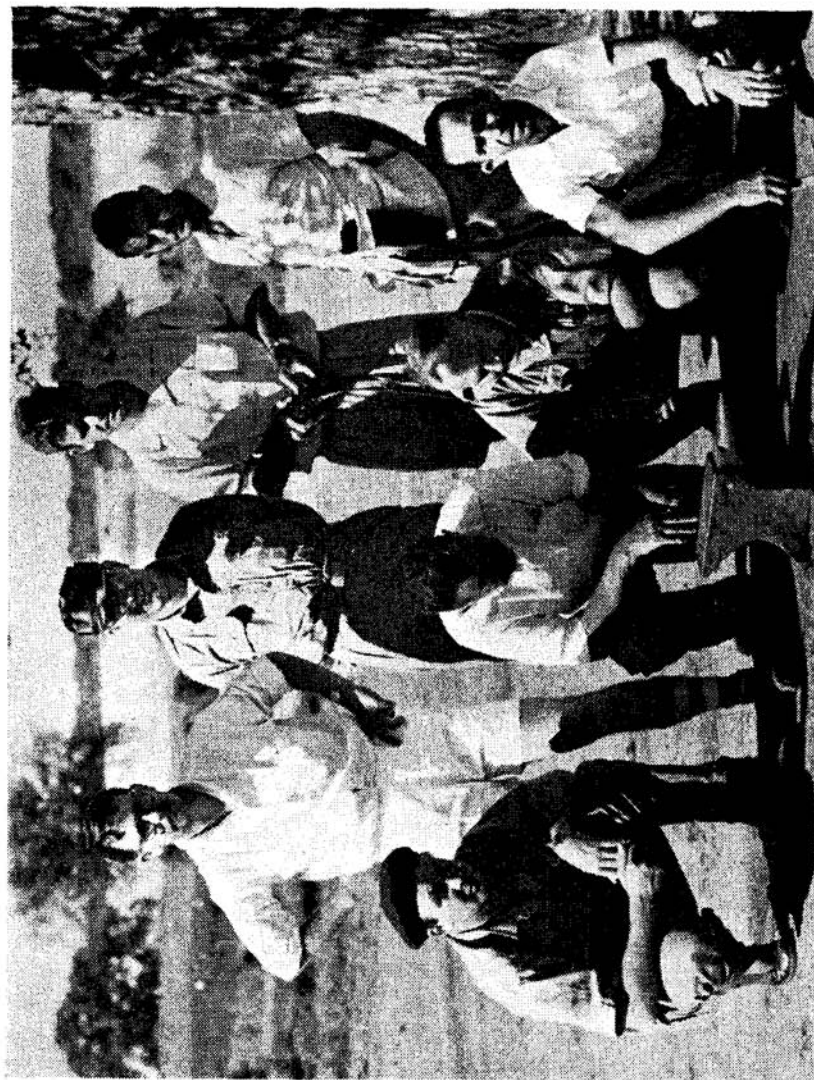

Foto: Dagbreek.
 Van links na regs, voor: Mnr. S. van Schalkwyk, Dr. W. Punt, Dr. N. v.d. Merwe, mnr. A. Carapafoso.
 Agter: Mnr. W. Punt, jnr., maj. H. du Toit, mnr. D. de Ridder, mnr. Jan Punt.

gedood het.⁶⁴ Ons ekspedisie het die kop waar ons meen die stat gestaan het in kaart gebring. Op die kop is daar vandag nog 'n stat te sien.

Masambo het ons by sy stat laat stilhou om ons die voetpaaie na die Shingwedzi te wys. 'n Paar myl wes van sy stat gaan drie voetpaaie na die Limpopo. Een pad lei noordoos na die Masambodrif, die tweede gaan reg oos na Masambo se stat, terwyl die derde suidoos oor die Djindi by die handelspad na Inhambane aansluit. Die kaptein vetrel dat die pad na die binneland langs die Shingwedzi gaan en dan deur die betrokke poort na Transvaal. Vroeër het die naturelle ook van Shilowapoort gebruik gemaak.

Op die linkerwal van die Limpopo het ons daarna die plek vasgestel waar die Inhambanepad van Combomune na die kus gaan. Die naturelle sê dat die pad nog gebruik word en dat dit deur bosveld en sandwêreld loop.

Op 26 September het die ekspedisie Combomune verlaat en oor Mapai en Pafuri na die Wildtuin gereis. Langs die pad is ons deur die bekende drif by Mapai wat vandag nog druk gebruik word. Op 27 September was ons weer terug in Pretoria.

SUMMARY OF THE FINDINGS OF THE EXPEDITION.

1. The massacre of the Van Rensburg trek occurred 38 miles to the north of the confluence of the Olifants and on the right bank of the Limpopo Rivers.
2. That Chief Sakana and Manukosi was one and the same person and that he was responsible for the massacre.
3. That Louis Trichardt's patrol followed the actual wagon tracks of the Van Rensburg trek up to the Limpopo River.
4. The route followed by the patrol proved that Sakana's kraal was in the area of the confluence of the Olifants and Limpopo Rivers.
5. The anvil is at present being subjected to tests to try and establish the origin and age, but that it is indisputably old, although the date 20th March, 1820, must still be established.
6. The reconnaissance of the Lebombo Mountain proved that it was only possible for wagons to enter through the Shilowa and Shingwedzi gorges.
7. Owing to the difficult type of terrain at the confluence of the Olifants and Limpopo Rivers, Van Rensburg was compelled to change his course, and decided to proceed to Inhambane instead of Delagoa Bay.

64. Aan die Parkeraadekspedisie in November 1958 deur Sedome Nbombe meegedeel. Sy grootvader Copane Nbombe was 'n soldaat van Manukosi.